

Пивоваров В.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Макаренко Ю.С.,
студентка, бакалавр права
Інституту підготовки кадрів для органів прокуратури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї: ВІКТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація: Стаття присвячена окремим питанням віктимологічної характеристики насильства в сім'ї. Проаналізовано сучасний стан та віктимологічні чинники цього явища в Україні.

Аннотация: Статья посвящена отдельным вопросам виктимологической характеристики насилия в семье. Проанализировано современное состояние и виктимологические факторы этого явления в Украине.

Summary: The article is devoted to the specific issues victimological characteristics of domestic violence. Analyzed the current state and victimological factors of this phenomenon in Ukraine.

Постановка проблеми. Сім'я – найважливіший осередок нашого суспільства. Україна як правова, демократична та соціальна держава, зобов'язана вживати всіх належних заходів задля розвитку сім'ї та кожного індивіда. Актуальність дослідження даного питання полягає в тому, що існує проблема у виявленні та боротьбі з сімейним насиллям. Перш за все це пов'язано з тим, що жертви таких злочинів, як правило, не звертаються до правоохоронних органів, або ж шукають способи забрати подану заяву в процесі кримінального провадження. Необхідно зазначити, що жертвами насильства частіше стають ті особи, які самі до цього насильства провокують, або іншим чином дозволяють поводитись із собою насильницьким чином.

Насильство в сім'ї у різних своїх проявах поширене у всіх країнах світу і не є ізольованою проблемою, як геогра-

фічно, політично так і соціально. Воно розповсюджене серед усіх прошарків населення незалежно від положення в суспільстві, походження, расових, культурних, релігійних, соціально-економічних аспектів, сексуальної орієнтації.

Аналіз останніх досліджень. Причини насильства в сім'ї, його прояви, віктимність жертв та шляхи запобігання цьому явищу досліджували багато вчених, серед яких В.Д. Губін, О.М. Гумін, О.В. Бойко, А.В. Запорожцев, І.В. Басиста, А.П. Закалюк, О.В. Ковальова, О.В. Лихачова, Б.М. Головкін, А.Б. Блага, В.В. Гончарук, І.М. Ткаченко, І.Г. Богатирьов, Л.В. Багрій-Шахматов, В.І. Шакун, С.І. Халимон, О.М. Джужа, О.Г. Кулик та інші.

Значний внесок у розвиток українського законодавства та дослідження проблематики сімейно-побутового насильства зробила група науковців,

працівників правоохоронних органів, сфери освіти, соціології та психології, які 19-20 жовтня 1999 року приймали участь в міжнародному семінарі «Насильство в сім'ї: спільна проблема», який пройшов у місті Харкові в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого). На цьому представницькому науковому з'їзді були розглянуті найгостріші питання проблем насильства в сім'ї. У ньому взяли участь Енн Макдональд, Ю. Грошевий, В. Голіна, Памела Сієрс, Джеймс Браун, Н. Осипова та інші вітчизняні і зарубіжні вчені.

Метою статті є дослідження питань віктимної поведінки жертви та загалом проблем насильства в сім'ї в умовах сьогоденних політичних та соціальних змін українського суспільства, які негативно впливають на всі сфери життя населення (психічний стан жителів України, соціально-економічний, культурно-духовний рівень). Ці чинники розглядаються як сприятливі до поширення побутового насильства.

Виклад основного матеріалу. На законодавчому рівні визначається, що *насильство в сім'ї* – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю [1]. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» виділяє чотири форми насильства:

Фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до

смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності;

– сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до дитини, яка є членом цієї сім'ї;

– психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдатися або завдається шкода психічному здоров'ю;

– економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [1].

Втім, А.П. Закалюк у своїх роботах підкреслює, що навіть таке визначення є неповним, оскільки у ньому не передбачено самого способу насильства (фізичного чи психологічного). Також автор стверджує, що насильство можна вважати дійсно економічним, якщо переслідує економічний інтерес, а не звичайну матеріальну (корисливу) вигоду. Як приклад, можна уявити насильницьке проти волі члена сім'ї заволодіння його акціями, власністю, коштами, що використовується в економічних цілях [2, с. 56].

Насильство в сім'ї може розглядатися за кількома векторами:

1. Подружжя (чоловік – дружина). Здебільшого насильство здійснюється чоловіком, хоча зустрічаються і протилежні випадки.

2. Батьки – неповнолітні діти. Насильство може здійснюватись як матір'ю, так і батьком. У випадках, коли мати сама є жертвою насильства, вона може вчиняти негативні, насильницькі дії щодо своєї дитини як компенсаторний механізм свого приниження чоловіком.

3. Дорослі діти – батьки. Насильство може здійснюватись як дорослими дітьми стосовно батьків, так і навпаки, хоча перший випадок значно поширеніший. Досить типовою є ситуація, коли діти, які виросли в атмосфері насильства, будують свої стосунки з батьками на основі такого ж насильства. Насильство над батьками також може здійснюватися в сім'ях, у яких діти виросли в атмосфері вседозволеності.

4. Насильство між дітьми. Такі взаємини, як правило, виникають на фоні насильницьких стосунків між дорослими членами сім'ї і мають різноманітний характер. Старші діти можуть здійснювати насильство над молодшими, брати – над сестрами, діти можуть об'єднуватися проти когось одного з дітей; можливе насильство між зведеними братами і сестрами.

5. Член сім'ї – інші родичі. Це насильницькі стосунки між тещею чи тестем і зятем, свекром чи свекрухою і невісткою, онуками і дідусем чи бабусею.

6. Гомосексуальні партнери.

7. Насильство проти хворих, немічних членів сім'ї, членів сім'ї – інвалідів [3, с. 20].

Особливу увагу слід приділити особі жертви, адже саме вони страждають від злочинів, порушуються їх конституційні права та свободи. Окрім цього, випадки насильства в сім'ї часто мають і летальний характер. На сучасному етапі питання віктимності побутових насильницьких злочинів досліджені ще недостатньо повно, тому доволі складно

надати кримінологічну характеристику особі жертви. Це пов'язано із обмеженою правоохоронною практикою, що вкрай ускладнює емпіричні дослідження. Перш за все причиною такого становища є недовіра населення в цілому державним структурам, ефективності й справедливості їх діяльності та захисту. Наступним фактором виступають історичні передумови і традиції, оскільки жертвами домашнього насильства в 90 % випадків стають жінки та діти. В нашому суспільстві з давніх-давен закоренилося, що жінка є домашньою господаркою, повинна годувати прибирати та прислужувати чоловікові, її права нібито обмежені, «жіночі», право її голосу у вирішенні буденних справ майже відсутнє, як власне і у дітей (*віктимність дітей становить окрему наукову проблему – авт.*). Тому більшість жінок змирилися зі своїм «призначенням», та абсолютно покоряються волі чоловіка. Це свідчить про наявність певного стереотипу, який, до речі, поступово ламається з розвитком нашого суспільства. Тобто жінки стають жертвами сімейно-побутових злочинів в силу наявності певних гендерних кліше. Поділ сімейних обов'язків, манера поведінки відбуваються відповідно до «ролей», які виконує (або перебирає на себе) чоловік або жінка. Такі уявлення стають причиною ствердження у суспільній свідомості того, що якщо дружина понесла на собі насильницькі протиправні дії чоловіка, то це є ніби її обов'язком, нормою, або ж покаранням за неналежне виконання своєї «ролі», а чоловік прагне показати своє верховенство, повновладдя над дружиною.

Деякі науковці визначають типовий психологічний профіль жертви сімейного насильства, акцентуючи увагу на тому, що жертви демонструють психастенічний або гіпотимний склад особи,

який може бути як наслідком насильства в дитинстві, так і віктимним, провокуючим чинником. Основою віктимної поведінки є розвиток специфічного амбівалентного ставлення до родича, який чинить насильство, формування у жертви впевненості у праві «агресора» на насильство [4, с. 224].

З іншого боку, існує цілком обґрунтована думка про те, що жінка (як, в принципі, і інша жертва) сама провокує застосування до неї насильства, своєю поведінкою вводить злочинця у стан роздратованості, неспокою, люті та ненависті, пробуджує в ньому пороки соціалізації і спонукає до кримінальної мотивації. Тобто, часто вбачається вина жертви. Винною можна вважати таку поведінку жертви, в якій виявляється свідоме або несвідоме відношення до результату злочинного діяння і присутні будь-які причинні фактори, що вплинули на прояв асоціальної поведінки правопорушника. Про вину у віктимології можна говорити у тому випадку, коли поведінка жертви злочину характеризувалася елементами, що сприяли виникненню злочинного наміру та його вчиненню.

Найпоширенішим видом винної поведінки жертв внутрішньосімейних насильницьких злочинів є провокаційні дії стосовно особи, яка вчинила злочин, або інших членів сім'ї [5, с. 20].

Приміром, Річард Желлес (R. Gelles) провів численні інтерв'ю з членами родин, в яких мали місце насильницькі прояви. У цих інтерв'ю багато чоловіків і дружин повідомляли про те, як і вони самі, а також їх партнери по шлюбу виражали невдоволення, безпідставно чіплялись, ображали, провокуючи застосування насильства. Чіпляння і буркотіння іноді призводили до раптового вибуху емоцій, інтенсивність якого залежала від глибини стресу, під впливом якого пере-

бував на даний момент партнер. Частина жінок визнавала, що якби вони не «пиляли» своїх чоловіків, то ті не вдавалися б до рукоприкладства. «Я не можу взяти всю вину за посягання на себе, – зізналася одна жінка, – але в багатьох випадках, щоб уникнути побоїв, мені просто необхідно було промовчати. Я сама не розуміла чоловіка доти, доки він не кидався на мене з кулаками» [6, с. 315-316].

Дослідження наукових джерел та статистичних відомостей показує, що значна частка жінок (за деякими даними, не менше третини), котрі стають жертвами насильства, схильні до безладного сексуального життя. Такі особи часто необмежені в кількості своїх партнерах, схильні до німфоманії та можуть займатися проституцією, проявляти іншу аморальну, антисоціальну поведінку.

Жінки, які зазнали насильства, характеризуються такими спільними рисами:

- мають низьку самооцінку;
- поділяють міфи про насильницькі відносини;
- дотримуються традиційних уявлень про родину, про роль жінки в сім'ї та суспільстві, про «жіноче призначення»;
- схильні брати на себе відповідальність за дії кривдника;
- страждають від почуття провини і заперечують почуття гніву стосовно кривдника;
- здебільшого пасивні, але при цьому досить сильні, щоб використовувати оточення для виживання, а іноді – для уникнення чергового акта насильства;
- демонструють ознаки відчутної реакції на стрес і висловлюють скарги, що вказують на психофізіологічні розлади;
- вважають, що «успішні» сексуальні стосунки (*власне, сексуальні послуги домінуючому партнеру – авт.*) можуть стабілізувати відносини в цілому;
- переконані, що ніхто не може допо-

могти їм розв'язати проблему насильства в сім'ї [5, с. 21].

Проте, хоча жінки переважно і стають жертвами сімейно-побутового насильства, у випадках з летальними наслідками жертвами виступають частіше чоловіки, а жінка – злочинцем, насильником.

Найтяжчим насильницьким злочинам в сім'ї, вчиненим жінкою найчастіше передують екстремальні, гостро травматичні, стресові конфліктні ситуації, за яких погроза найбільш значимим для злочинців цінностям виникає зненацька, раптово і носить виражений характер. Ці ситуації часто мають тривалу психотравмуючу дію та супроводжуються станом сильного хвилювання злочинця. Джерелом зазначених ситуацій, як правило, є члени сім'ї чоловічої статі (чоловіки, батьки, сини та ін.), дії яких містять грубу провокацію насильства, що виявляється в образах, приниженнях, знущаннях або застосуванні фізичної сили [7, с. 42].

Досить часто жертвами насильства в сім'ї стають особи похилого віку та індивіди, котрі мають певні особливості психіки, відсталість розумового розвитку (зокрема, імбецили) або ж мають інші психічні вади. Це пов'язано з їх безпорадністю, неможливістю контролювати та повністю усвідомлювати свої дії та дії інших осіб. Тобто, вони часто можуть елементарно не розуміти факту застосування насилля і протизаконності поведінки кривдника. Такі особи стають легкою «здобиччю» для насильників, вони можуть легко на них зірватися, проявити свою лють.

Дослідження показують, що насильницькі злочини в сім'ї вчиняються відносно осіб з різним рівнем освіти: 2,2% потерпілих не мають навіть початкової освіти, 8,0% – мають початкову освіту,

10,2% – неповну середню, 40,9% – середню загальну, 21,2% – середню спеціальну, 1,5% – незакінчену вищу, а 16,0% – вищу освіту. Отже, привертає увагу той факт, що ці злочини найчастіше вчинюються стосовно членів сім'ї з невисоким освітнім рівнем.

Низький рівень освіти та пов'язаний з ним низький рівень культури віктимологічно є очевидним. По-перше, люди малоосвічені, із низьким рівнем культури відрізняються помітною агресивністю, частіше вчинюють злочини насильницького характеру, а отже і частіше викликають відповідну реакцію, що призводить до заподіяння шкоди їм самим. По-друге, низький освітній і культурний рівень не дозволяє таким особам адекватно оцінити обстановку, можливі наслідки агресивної поведінки, а також і звернутися за захистом до компетентних органів, які здійснюють захист інтересів особи.

Порівняльний аналіз співвідношення освітнього рівня злочинців і потерпілих залежно від тяжкості вчиненого насильницького злочину виявляє цікаву закономірність: з підвищенням тяжкості злочинів збільшується частка потерпілих з більш низьким рівнем освіти, і, відповідно, зменшується частка потерпілих з більш високим рівнем освіти, ніж у злочинців. Отже, найчастіше тяжкі насильницькі злочини вчиняються в сім'ї особами з більш високим освітнім рівнем, ніж у їх жертви, а менш тяжкі – особами з більш низьким рівнем освіти, ніж у їх жертви. Загальна ж закономірність наступна: чим вище рівень освіти особи, яка вчинила насильство в сім'ї, тим нижче рівень освіти особи, постраждалої від цього, і навпаки.

Між освітнім рівнем конкретної категорії потерпілих і характером їхньої поведінки існує зворотна залежність: зі

зниженням рівня освіти зростає частка потерпілих у відповідній освітній групі, які самі характеризуються негативною поведінкою в комунікаціях із оточуючими. Тому жертви з низьким рівнем освіти, як правило, провокують насильницький злочин у сім'ї своєю неправомірною або антигромадською поведінкою (образами, приниженнями, знущаннями, жорстоким ставленням, п'яними дебошами, скандалами, побоями членів сім'ї). Таким чином, негативна поведінка потерпілих сприяє тривалому накопиченню у членів сім'ї негативних переживань, емоційної напруженості, що у підсумку розряджається в насильницьких діях за механізмом «останньої краплі». Саме у стані сильного душевного хвилювання, яскраво вираженого емоційного порушення і напруження найчастіше відбуваються тяжкі внутрішньо-сімейні насильницькі злочини.

Слід мати на увазі, що наявність відносно високого рівня освіти ще не визначає належний рівень моральної культури людини, зокрема культури спілкування з іншими людьми. Високий освітній ценз сам по собі, у відриві від інших факторів соціалізації особи, її статусу, далеко не завжди може служити панацеєю від вчинення стосовно даної особи сімейного насильства.

Надалі, віктимогенний чинник побутового пияцтва, як явища в цілому, а також вживання алкоголю у конкретних випадках насильства, є очевидним і обумовленим через його прямий і досить сильний вплив на психічні стани, інтелект, емоції, волю, мотивацію поведінки особи. П'яний не може адекватно сприймати зовнішнє оточення, людські вчинки. Втративши самоконтроль, він стає невитриманим, грубим. У мотивації його поведінки на перший план виходять інстинктивні спонукання, недоречні в конкретній ситуації, аморальні та анти-

соціальні схильності, які у тверезому стані стримуються загальноприйнятими поглядами, стосунками і звичками. Разом з тим, більшість насильницьких злочинів у сім'ї пов'язано не з одиничним і випадковим, а систематичним, надмірним вживанням потерпілими алкоголю. Систематичне пияцтво обумовлює негативне моральне формування особи, істотно деформує процес її соціалізації, послаблює або підриває соціально-корисні зв'язки в різних мікросередовищах, а також сприяє створенню конкретних життєвих ситуацій криміногенного характеру [7, с. 45-47, 52].

Висновки. Отже, насильство в сім'ї є проблемним явищем для України і соціумів всього світу. Необхідно досліджувати це негативне суспільне явище в рамках науки кримінології та на державному рівні приймати належні заходи впливу, особливо – заходи профілактичного, превентивного характеру. Так, лише за січень-вересень 2015 року в нашій державі поставлено на облік 531 кримінальне правопорушення, пов'язане з насильством в сім'ї, з яких 231 злочин вчинений у стані алкогольного сп'яніння. Від таких діянь постраждало 530 осіб, з яких 43 особи загинуло. В структурі потерпілих за вказаний період, 391 жертв є особами жіночої статі, 24 неповнолітніх (від 14 до 18 років), 52 – малолітніх (до 14 років) [8]. Ця статистика, з огляду на надзвичайну високую латентність явища насильства в сім'ї, дійсно приголомшує.

Жертвами побутового насильства стають переважно жінки. Причиною цьому є гендерна нерівність, вплив історичних, соціально-культурних, економічних та політичних факторів, які відбиваються на психічний стан жертви та визначають віктимність її поведінки.

На розвиток злочинності у сфері сі-

мейно-побутових відносин значний вплив мають фонові явища. Це такі анти-соціальні, негативні явища, як алкоголізм, проституція, наркоманія, соціальний паразитизм, правовий нігілізм, бездоглядність та ін. Слід підкреслити, що вони впливають на віктимність не лише жертви, а й злочинця. В останнього – розвивають невпевненість у собі та бажання її «компенсувати», неконтрольованість емоцій та дій, деформацію правової свідомості, що як наслідок призводить до насильства. А жертва, у психологічному та поведінковому статусі якої вбачається вплив асоціальних явищ, свідомо чи несвідомо провокує кривдника, або ж, перебуваючи у пасивному стані, не усвідомлює та не може адекватно оцінити характер застосованого до неї насильства.

Окремо підкреслимо, що від насиль-

ства в сім'ї особливо страждають діти, і це є великою суспільною проблемою. Діти, які зазнають фізичного, психологічного, сексуального насильства, можуть стати інвалідами, набуті стійку психологічну недугу. Насильство настільки негативно впливає на дітей, що більшість з таких осіб, вже перейшовши у зрілий вік і створивши власну сім'ю, здобувши освіту, майно та престижну роботу – систематично (і нібито безпідставно, на перший погляд) чинять насильство по відношенню до членів власної родини.

З огляду на це, першочерговою задачею кримінологічних досліджень явища насильства в сім'ї вбачаємо саме вирішення віктимологічних питань превентивного захисту дітей від насильства.

Література:

1. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2789-14/conv/paao10#o10>
2. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів/ А. П. Закалюк. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 712 с.
3. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: Навч.-метод. посібник для курсантів вищих навчальних закладів МВС України /Уклад.: Запорожцев А. В., Лабунь А. В., Заброта Д. Г. та інші. – К., 2012. – 246 с.
4. Осипова Н. П. Насильство в сім'ї: спільна проблема / Н. П. Осипова // Вісник Академії правових наук. – Х., 2000. – № 1(20). – С. 218-226.
5. Правові засади запобігання насильству в сім'ї: Гадяцьке районне управління юстиції. – Гадяч, 2011. – 47 с.
6. Берковиц Л. Агресія: причини, наслідки – М., 2001. – 512 с.
7. Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї: Навч. посібник / За заг. ред. О.М. Джужі, І.В. Опришка, О.Г. Кулика. – К., 2005. – 124 с.
8. Статистична інформація – Генеральна прокуратура України. [Електронний ресурс]. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-вересень 2015 року. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112173&libid=100820&c=edit&c=fo